

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГОТОВНОСТІ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА

Обґрунтовано важливість формування у сучасної молоді готовності до відповідального батьківства; розкрито сутність цієї готовності з позицій зарубіжних теорій і поглядів вітчизняних науковців. Наведено основні характеристики готовності до відповідального батьківства, що поєднують як біологічні, інстинктивні спонуки, так і соціокультурні аспекти, а також індивідуальні психологічні особливості чоловіків і жінок, які в сукупності забезпечують ефективну реалізацію ними ролей батька та матері щодо турботи про дитину, її виховання та розвитку.

Ключові слова: батько, мати, готовність до відповідального батьківства, дитина, біологічні та соціокультурні детермінанти.

Зміна соціальних і моральних цінностей, характерна для сучасного українського суспільства, справляє значний, проте далеко не завжди позитивний, вплив на ставлення молоді до шлюбу, сім'ї та народження дітей. З одного боку, спостерігається раннє залучення юнаків і дівчат до статевого життя, яке найчастіше позначене невпорядкованістю, а з іншого — дається взнаки психологічна неготовність більшості з них до створення сім'ї й свідомого виконання ролей батька та матері. Наслідком цього стає поширення загрозливих тенденцій занепаду рідинного та сімейного життя, збільшення кількості розлучень і нестійких форм життя за моделлю цивільного шлюбу.

У цьому контексті актуалізується важливість надання цілеспрямованої уваги проблемі формування у молодого покоління готовності до створення сім'ї, виховання відповідального ставлення до батьківства, від рівня та якості якого залежить здатність майбутнього батька та матері повною мірою виконувати свої рольові обов'язки, сприяти повноцінному і здоровому розвитку дитини.

Проблема підготовки молоді до сімейного життя привертає увагу соціологів (М. Головатий, І. Дементьєва, І. Кон), психологів (Т. Андреева, О. Бондарчук, Т. Титаренко, Т. Говорун), соціальних педагогів (Т. Голованова, А. Капська). Питання формування готовності до материнства і батьківства досліджують Ю. Борисенко, І. Братусь, Л. Буніна, В. Брутман, Т. Веретенко, Н. Гусак, С. Котова-Олійник, В. Кравець, Н. Максимовська, Р. Овчарова, Л. Остапчук.

На необхідності проведення роботи з підготовки молоді до майбутнього батьківства наголошують зарубіжні науковці (У. Бронфенбрер, К. Елві, М. Мієдзіам та інші).

Проведений нами аналіз наукової літератури з формування психолого-педагогічних аспектів підготовки молоді до батьківства і материнства засвідчив, що на сьогодні наявна велика кількість досліджень щодо змісту, форм, методів підготовки молоді до створення сім'ї і сі-

мейної життєдіяльності, але залишаються недостатньо розробленими питання, пов'язані з розкриттям сутності готовності до відповідального батьківства в контексті виконання сімейних ролей.

Мета статті — на основі теоретичного аналізу наукових джерел розкрити сутність поняття «готовність до відповідального батьківства».

Поняття готовності набуло доволі ґрунтовного висвітлення в науковій літературі, хоча сутнісний його зміст не має однозначного тлумачення. Зазвичай готовність розглядається як наявність здібностей (Б. Ананьєв, Г. Костюк, С. Рубінштейн), набуття певних якостей особистості (К. Платонов), їх своєрідний синтез (В. Крутецький). Відповідно до цього виокремлюють кілька форм готовності: внутрішньопсихологічну — як наявність у суб'єкта образу структури конкретної дії і постійної спрямованості свідомості на її виконання; науково-теоретичну, що характеризується певним обсягом знань, достатнім для успішної діяльності; практичну, яка позначена наявністю відповідних умінь і навичок. Не розкриваючи самого поняття готовності як психологічної категорії, М. Дяченко та Л. Кандибович вважають готовність вирішальною умовою швидкої адаптації людини до будь-якої діяльності. Стверджується, що залежно від того, готується людина до виконання ближніх чи віддалених завдань, психологічна готовність може бути ситуативною (тимчасовою) або стійкою (тривалою). Найбільш повно, на нашу думку, сутність готовності розкриває В. Крутецький, співвідносячи її сформованість з поєднанням таких якостей особистості, як: активне позитивне ставлення до діяльності, схильність займатися нею з пристрасним захопленням; стійкі інтелектуальні почуття; наявність знань, навичок і вмінь, адекватних вимогам цієї діяльності, індивідуальні психологічні особливості [5, с. 62].

Психологічні аспекти відповідальності, особливості її впливу на людську свідомість стали предметом наукових розробок І. Беха, К. Муздибаєва, С. Рубінштейна, М. Савчина, Д. Узнадзе, П. Якобсона та інших дослідників.

Наприклад, С. Рубінштейн розуміє відповідальність як утілення істинного, найглибшого і принципового ставлення людини до життя. Це не тільки усвідомлення всіх наслідків уже зробленого, а й відповідальність за все втрачене, що виникає у зв'язку з тим, що кожна реалізована дія є незворотною. Тобто, відповідальність — це «здатність людини детермінувати події, вчинки у момент їх здійснення, під час їх виконання — аж до радикальної зміни всього життя» [7, с. 218]. Відповідальність також розглядається як своєрідна цензура, яка «охороняє головну внутрішню основу людської поведінки від можливих відхилень і виявляється не лише в межах свідомості, а й усієї психіки, є раціонально-вольовим та емоційно-переживальним процесом». Іншими словами, «відповідальність — це готовність ви-

тримати основну лінію поведінки, скоординовану з основним смислом людського життя і домінуючими егоїстичними спонуканнями та вітальними функціями» [8, с. 55].

Звідси «відповідальним» у широкому розумінні цього слова вважається будь-яке поводження, що здійснюється свідомо і вільно. Тобто, відповідальним можна вважати того, хто здатний пояснити, що він зробив, і ті причини, які спонукали його до цього. У вузькому сенсі, відповідальним слід вважати людину, яка у своїх діях ураховує, поважає основні загальноприйняті цінності і може відповідним чином прийняти наслідки тієї дії, яку здійснило [3].

Наступним поняттям, що потребує теоретичного аналізу в контексті заявленої нами проблеми, є поняття «батьківство». Отже, розглянемо основні підходи до визначення головних його детермінант.

Традиційно контекстом вивчення батьківства була сім'я. Вступ до шлюбу передбачав народження і виховання дітей, і навпаки. Іншими словами, інститут шлюбу та інститут батьківства були взаємопов'язані, що набуло закріплення на рівні законодавства, моральних настановлень і цінностей суспільства. У другій половині ХХ ст. відбувається відокремлення батьківства від шлюбу. Свідченням цього може бути широке вживання в родинному законодавстві багатьох західноєвропейських країн поняття «опіка» для позначення людини, яка вважається відповідальною з погляду закону за дотримання прав дитини та її добробут.

Умовно можна виокремити два підходи до розуміння батьківства, які набули поширення в західній психології. Згідно з першим підходом, констатуючим елементом батьківства вважається біологічна спорідненість, акцентується на «материнському інстинкті», «материнській/батьківській любові», які пов'язуються з характеристиками філогенезу. Загальний «патерн», зразок батьківського догляду за дітьми і турботи про них співвідноситься з біологічними особливостями чоловіків і жінок, він розглядається як генетично запрограмований і такий, що може варіюватися від одного виду до іншого. У межах цього підходу батьківство визначається як наслідок біологічної схильності та здатності представників обох статей до виконання функцій турботи й догляду за своїми (біологічними) дітьми; як константа, яка піддається мінімальним культурним та історичним змінам. Теорія психосексуального розвитку індивіда З. Фрейда, заснована на біологічному детермінізмі, є основною теоретичною моделлю пояснення біологічного батьківства, відмінностей між поведінкою чоловіків і жінок як батьків і матерів.

На біологічній основі статевих ролей чоловіків і жінок ґрунтується статево-рольова теорія Т. Парсонса, яка протягом тривалого часу домінувала серед концепцій вивчення сім'ї [10]. Нормативна модель сім'ї, за Т. Парсонсом, — це нуклеарна сім'я, що складається з подруж-

ньої пари та їхніх дітей, статеві ролі чоловіків і жінок в якій жорстко структуровані і дихотомічні. На чоловіка покладається роль «годувальника» (професійна діяльність, пов'язана з матеріальним забезпеченням своєї сім'ї), а на жінку-домогосподарку — обов'язки з вихованням дітей, турботи про них і виконання домашньої роботи. Отже, материнство визнається невід'ємною роллю жінки, а батьківство для чоловіка зводиться переважно до виконання економічної функції.

Другий підхід до розуміння батьківства визначає його як соціальний конструкт, фокусуючи увагу на його контекстуальності, історичній і культурній варіативності. Феміністична критика класичного психоаналізу і теорії статевих ролей спрямована на руйнування «міфу про материнство», в якому біологія та інстинкт відіграють основоположну роль, розглядає сферу батьківства як соціально сконструйовану й акцентує на тому, що реальні практики турботи і виховання дітей позначені різноманітністю і відрізняються від нормативних приписів. Сучасна феміністична теорія критично ставиться до домінуючої ідеології батьківства, де основна відповідальність за виховання дитини покладається на жінку, тоді як чоловік бере в цьому процесі лише фрагментарну участь [9, с. 231].

Виділені підходи висвітлюють різні аспекти батьківства і дають змогу краще усвідомити його сутність і зрозуміти ті функції, що поклалися в недалекому минулому на ролі батька та матері у західному суспільстві.

У дослідженнях, присвячених вивченню сучасного батьківства, розрізняють інституційні аспекти та аспекти практик батьківства, здійснюваного матерями і батьками. Інституційні аспекти, пов'язані з приписами щодо того, хто і як саме повинен проявляти турботу про дітей, виховувати їх, зафіксовані переважно в юридичних та інших нормативних документах. Практики батьківства передбачають дії, що виконуються батьками в їхньому повсякденному житті і пов'язані з доглядом і турботою про дітей, а також цінностями й атитудами, які детермінують використання тих або інших практик материнства і батьківства.

Для позначення відмінностей між різними аспектами батьківства в західному академічному дискурсі використовуються два терміни для визначення його сутності. Перший з них — *parenthood*, під яким розуміються інституційні характеристики батьківства. Другий — *parenting*, використовується для розкриття власне батьківських ролей, акцентує на прояві турботи про дитину й охоплює набір практик батьківства, які можуть змінюватися залежно від конкретного періоду розвитку суспільства, культури, середовища.

У радянській науковій літературі як самостійний концепт поняття батьківства використовувалося доволі рідко. Одним з найбільш уживаних на той час вважається визначення цього явища, запропо-

новане І. Коном, в якому батьківство трактується як система взаємозв'язаних явищ, що вміщує: а) батьківські відчуття, любов, прихильність до дітей; б) специфічні соціальні ролі і нормативні приписи культури; в) зумовлену тим та іншим реальну поведінку, ставлення батьків до дітей, стиль виховання та ін.» [2, с. 240].

Як бачимо, наведене визначення, крім інституційного аспекту та аспекту практик, містить також емоційну складову батьківства, яка окреслює специфіку батьківської турботи про дітей.

Батьківство також розглядається як:

- біологічний, соціокультурний та психологічний феномен; інтегральне психологічне утворення особистості (батька і/чи матері); надіндивідуальне ціле (ми-батьки);
- соціальний інститут, який поєднує два інші інститути — материнство і батьківство (у вузькому розумінні);
- діяльність батьків з догляду, матеріального забезпечення, виховання, навчання дитини;
- етап у житті людини, який починається з моменту зачаття дитини і не припиняється після її смерті;
- буття, стан, перебування людини в становищі батька;
- об'єктивний факт походження дитини від конкретних батьків, засвідчений актовим записом про народження в органах РАЦС;
- суб'єктивне відчуття людиною самої себе батьком;
- кровне споріднення між батьками і дитиною;
- усвідомлення батьками родинного зв'язку з дітьми.

Існує також підхід, згідно з яким під батьківством розуміють складний феномен, що ґрунтується на фізіологічних механізмах, еволюції сім'ї, культурних та індивідуальних особливостях [4, с. 46]; інтегральне соціально-психологічне утворення, яке охоплює сукупність ціннісних орієнтацій матері/батька, настановлень та очікувань, батьківських почуттів, ставлень і позицій, батьківської відповідальності і стилю сімейного виховання [3].

Отже, батьківство у вищому своєму прояві не є вродженою, інстинктивною властивістю, воно формується протягом життя чоловіка і жінки, збагачуючись певними особистісними якостями. Тобто, щоб стати батьком або матір'ю, кожне нове покоління молодих чоловіків і жінок повинно вчитися батьківського ставлення і поведінки: їхня «біологічна роль доповнюється соціальною, вивченою батьківською роллю» [1, с. 41].

На погляд Р. Овчарової, батьківство — це соціально-психологічний феномен, що охоплює сукупність знань, уявлень та переконань людини стосовно самої себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства. Щодо процесу формування готовності до відповідального батьківства, до виконання батьківських

обов'язків, він, за словами Р. Овчарової, охоплює два етапи. Перший етап стосується дошлюбного періоду, а також часу, що передує набуттю молодими людьми ролі батька та матері. Цей період характеризується наявністю в них лише образно сконструйованого змісту батьківства, який може містити «образи емоцій, пов'язані з процесом виховання дітей, окремі й загальні когнітивні схеми: планування способу життя в умовах батьківства, планування виховного процесу та ін., а також образи окремих поведінкових актів і всієї поведінки в цілому» [6, с. 8]. На цьому етапі закладається сама можливість стати батьками.

Другий етап формування готовності до відповідального батьківства починається з моменту народження дитини. Це — етап реалізації батьківства, що триває протягом усього наступного життя. Факт народження дитини «знаменує критичний період у розвитку особистості дорослого», а формування «батьківської позиції означає остаточне залучення до дорослого покоління» [6, с. 83]. Разом із тим і попередній етап, коли батьківство існує лише на «теоретичному» рівні, у його ментальній репрезентації, має важливе значення для становлення майбутнього батька та матері, тому що фантазії, мрії, образи, настановлення, уявлення є потужними мотивуючими факторами, спроможними визначити їхнє майбутнє як суб'єктів виконання батьківських ролей.

У розумінні феномену батьківства поєднуються два його компоненти — материнство і батьківство, в яких акцентується на біологічних і соціальних зв'язках між подружжям і дітьми, у тому числі й тих, що пов'язані з народженням і виховання дітей, залученням їх до культурних та духовно-етичних цінностей суспільства. Взаємозв'язки між батьками й дітьми також уміщують психологічний вимір: психологічну підтримку, фасилітацію психічного та особистісного розвитку, надання психологічної допомоги тощо. Традиційно мати ідеалізується; вважається, що материнський інстинкт є вродженим, що він робить жінку більш терплячою, емпатійною, розуміючою та неодмінно допомагає їй інтуїтивно відчувати, що необхідно дитині. Батько ж часто уявляється як відсторонена від цієї діади людина, котра лише відвертає увагу матері на себе та без її допомоги не може зрозуміти потреб дитини. Однак реалії засвідчують, що батько не тільки здатний з успіхом виконувати «материнські» функції, а й іноді краще за жінку відчуває і задовольняє фізіологічні та психологічні потреби дитини, отримуючи від цього справжнє задоволення. Таким чином, батьківство не є тотожним додатку материнства і батьківства, поняття «батьківство» — надіндивідуальне ціле, що виходить за межі індивіда, тоді як «материнство» і «батьківство» стосуються окремої особистості.

На індивідуальному рівні батьківство формується під впливом особистісних та індивідуально-типологічних особливостей людини,

її досвіду. Ідеал батька і матері є складовою ідеалу чоловіка і жінки, утворюючи загальний ідеал батьківства.

Розрізняють дві стратегії реалізації батьківства [6]. Перша ґрунтується на сприйнятті особою народження дитини як обмеження, у тому числі і для самореалізації. У рамках другої стратегії в народженні дитини вбачається поява нових можливостей. Домінуюча негативна суб'єктивна оцінка батьківської ролі з часом може призвести до дисгармонії дитячо-батьківських взаємин у родині. Найбільш оптимальною для дитини і батьків є друга стратегія, оскільки її реалізація через співрозвиток, співпрацю, співтворчість створює найкращі умови для розвитку особистості дитини, надає можливість батькам реалізувати себе як особистостям.

Отже, батьківська відповідальність належить до низки складних понять як у психології, так і педагогіці. Вона передбачає насамперед відповідальність перед соціумом, перед сумлінням за життя та виховання дітей. Адже народження дітей, прийняття батьківської ролі означає взяти на себе відповідальність за долю дитини перед своєю совістю та суспільством. Суспільство ж розглядає батьківську відповідальність як першочерговий обов'язок батьків. Це особливий морально-психологічний стан, який характеризується усвідомленням свого батьківства і почуттям обов'язку стосовно дитини (Г. Лактіонова).

Відтак, готовність до відповідального батьківства можна інтерпретувати як складне особистісне утворення, формування якого починається на етапі примірювання майбутніх сімейних ролей. У реальних сімейних обставинах ця готовність набуває більш вираженого характеру, поєднуючи не тільки орієнтацію на народження дитини, а й визначення способів її виховання на основі батьківських настановлень, позицій, ставлень.

За своєю сутністю, батьківство зумовлене як біологічними, так і соціально-культурними чинниками, впливу яких особистість зазнає завдяки культурним традиціям та вихованню, що репрезентують бажані зразки ролей батька та матері. Крізь призму індивідуальних особливостей особистості, її ціннісно-мотиваційну сферу, а також досвід, отриманий у батьківській сім'ї, формується батьківство у кожному конкретному випадку. Суспільний рівень формує ставлення до батьківства загалом і ролі батька в певній культурі зокрема.

Отже, готовність до відповідального батьківства може бути визначена як психологічний феномен, що охоплює інтегральну сукупність соціальних та індивідуальних характеристик особистості, які забезпечують прояв відповідальності за дитину та емоційне її прийняття на основі певної зовнішньої моделі, яка інтеріоризується крізь призму власного досвіду і забезпечує ефективне виконання ролей батька та матері. Крім бажання мати дітей, готовність до відповідального батьківства проявляється в усвідомленні, осмисленні,

позитивному сприйнятті нових обов'язків, тих особливостей внутрішньосімейного життя, що постають перед чоловіком і жінкою, які вирішили стати батьками або вже стали ними.

Перспективи подальшого дослідження полягають у визначенні реального стану сформованості готовності до відповідального батьківства у сучасної студентської молоді.

Література

1. Введение в гендерные исследования : [учеб. пособие] / [под ред. И.В. Костиковой]. — М. : Изд-во МГУ, 2000. — 224 с.
2. Кон И. С. Дети и родители / И. С. Кон // Семья : кн. для чт. Кн. 1 / [сост. И. С. Андреева, А. В. Гулыга]. — М. : Политиздат, 1990. — С. 236–270.
3. Королев М. Г. Акмеологические основы формирования ответственного родительства / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://vashpsixolog.ru/lectures-on-the-psychology/1687-akr>. — Загл. с экрана.
4. Кравець В. П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства / В. П. Кравець. — К. : Академія, 2001. — 244 с.
5. Крутецкий В. А. Основы педагогической психологии / В. А. Крутецкий. — М., 1972. — 90 с.
6. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства / Р. В. Овчарова. — М. : Институт психотерапии, 2003. — 319 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн : в 2-х т. — М. : Педагогика, 1989. — Т. 1. — 488 с.
8. Савчин М. В. Відповідальність : смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 1. — С. 10–18.
9. Чодороу Н. Воспроизводство материнства : психоанализ и социология гендера : [пер. с англ.] / Н. Чодороу. — М. : РОССПЭН, 2005. — 496 с.
10. Parsons T. Family, socialization and interaction process / T. Parsons, R. F. Bales. — L., 1956. — 264 p.

Обосновано значение формирования у современной молодежи готовности к ответственному родительству; раскрыта сущность этой готовности с точки зрения зарубежных теорий и взглядов отечественных ученых. Приведены основные характеристики готовности к ответственному родительству, которые охватывают как биологические, инстинктивные потребности, так и социокультурные аспекты, а также индивидуальные особенности мужчин и женщин, обеспечивая в совокупности эффективную реализацию ими ролей отца и матери в заботе о ребенке, его воспитании и развитии.

Ключевые слова: отец, мать, готовность к ответственному родительству, ребенок, биологические, социокультурные и индивидуальные детерминанты.

L. V. Yatsenko

The Essence Descriptions of Readiness to Responsible Paternity

SHEU «Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhory Skovoroda» (30 Sykhomlynskohe Str., Pereyaslav-Khmelnytskyi, Ukraine)

The importance of forming the modern youth readiness for responsible paternity is substantiated; the essence of this readiness from point of view of foreign theories

and domestic research is exposed. It is found out that for determining the differences between the aspects of paternity two terms are used in western academic science. One is parenthood, which describes institution characteristics of this phenomenon. The other – parenting, used for actually paternal roles, manifested in care about a child, that covers a set of paternal practices, which can be changed depending on the period of development of society, culture, and environment. Basic descriptions of readiness to responsible paternity, accepted in Ukrainian society, are presented. This readiness is defined as a psychological phenomenon that covers the integral aggregate of social and individual features of personalities that provide the display of responsibility for a child and his emotional acceptance on the basis of a certain external model. This model is acquired through the prism of own experience and provides effective implementation of father's and mother's roles. It is marked that except a desire to have children, readiness to responsible paternity manifests itself in the awareness, comprehension, positive perception of the new duties, those features of family life that man and woman who decided to become parents or had already become them face.

Keywords: father; mother; readiness to responsible paternity; child; biological, social-cultural and individual determinants.

References

1. Kostikova, I. V. (Ed.). (2000). *Vvedenie v gendernye issledovania* [Introduction into Gender Studies]. Moscow: Izd-vo MGU.
2. Kon, I.S. (1990). *Deti i roditeli* [Children and Parents]. In I.S. Andreeva, & A. V. Gulyga (Ed.), *Semia: Vol.1* (pp. 236-270). Moscow: Politizdat.
3. Korolev, M. G. *Akmeologicheskie osnovy formirovaniia otvetstvennogo roditelstva* [Acmeological Foundation of Formation of Responsible Parenthood]. Retrieved from <http://vashpsixolog.ru/lectures-on-the-psychology/1687-akr>
4. Kravets, V.P. (2001). *Psikhofiziologichni ta psikhologo-pedahohichni aspekty formuvannia usvidomlenoho batkivstva* [Psychophysiological, Psychological and Pedagogical Aspects of Formation of Responsible Parenthood]. Kyiv: Akademia.
5. Krutetskii, V.A. (1972). *Osnovy pedagogicheskoi psikhologii* [Foundation of Pedagogical Psychology]. Moscow.
6. Ovcharova, R. V. (2003). *Psikhologicheskoe soprovozhdenie roditelstva* [Psychological Support of Parenthood]. Moscow: Institut psikhoterapii.
7. Rubinshtein, S. L. (1989). *Osnovy obshchei psikhologii: Vol. 1* [Foundation of General Psychology]. Moscow: Pedagogika.
8. Savchyn, M. V. (1996). *Vidpovidalnist: smyslovyy pryntsyyp motyvatsiinoi rehulatsii povedinky osobystosti* [Responsibility: Sense Principle of Motivational Regulation of Person's Behaviour]. *Pedahohika i psikhohohiia*, 1, 10-18.
9. Chodorou, N. (2005). *Vosproizvodstvo materinstva: psikhhoanaliz i sotsiologia gendera* [Maternity Reproduction: Psychoanalysis and Sociology of Gender]. Moscow: ROSSPEN
10. Parsons, T., & Bales, R. F., (1956). *Family, Socialization and Interaction Process*. London.